

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Руслана Жовтани

●

БІОГРАФІЯ ПИСЬМЕННИКА У КОМПАРАТИВНОМУ ВИМІРІ

Біографія (від біо... і ...графія) - життєпис; відтворення на основі фактів і документів життя та діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку з суспільними умовами її епохи... [8, с.89].

Теоретичний аспект цього питання висвітлюють Віктор Жирмунський («Введение в литературоведение», Спб., 1998, розділ «Биография писателя»), Микола Рибников («Жизненный путь личности», Київ, 1987), Григорій Винокур («Биография и культура», Москва, 1927).

У даному дослідженні ми відтворюємо та порівнюємо біографічні факти життя відомого поета, перекладача та літературознавця Освальда Бурггардта (Юрія Клена), подані як українськими, так і німецькими вченими, порівнюємо різні версії його життєпису.

Джерелами до біографічної і творчої долі письменника служать деякі публікації, в яких зроблено спробу представити біографію поета, розглянути певні етапи його становлення, особливості художнього світу, перекладацької спадщини і наукових студій. Серед цих досліджень слід виділити вичерпні біографічні праці німецьких авторів, що вийшли в світ відносно швидко після смерті письменника. Це роботи Освальда Бурггардта, Карла Фрідріха Зіса [19]. Літературна пам'ять старшої сестри митця - Жозефіни (Юзефіни, Йозефіни) Бурггардт [15]. Дисертаційне дослідження німецької вченої Ютти Ліндекугель [18]. Серед німецьких видань заслуговує на увагу також стаття Рольфа Гьобнера [17].

Біографічні відомості, подані Олександром Филиповичем [14], базовані, в основному, на роботі Жозефіни Бурггардт. Оглядовою є стаття Остапа Тарнавського, написана з нагоди двадцятої річниці смерті поета [13]. Представляють творчу постать поета й фундаментальні розвідки Ігоря Качуровського [4] та Юрія Коваліва [7]. Сконденсовано, але вичерпно подано життєпис письменника й у примітках (англійською мовою) до листів, адресованих Наталі Лівницькій-Холодній, опублікованих у «Матеріалах до історії літератури і громадської думки / Листування з американських архівів (1857 - 1933)» [16].

Ігор Набитович у своїй передмові Освальд Бурггардт - Юрій Клен: «Жебрак, мандрівник, лицар і поет...» подає біографію митця, що базується в основному на працях Олександра Филиповича та Жозефіни Бурггардт [11].

Поруч із цим важливе значення для реконструкції життєпису та осягнення творчого світу поета мають розкидані у різних еміграційних виданнях спогади про нього, уже опубліковані й іще не зібрані й не видані у повному обсязі його твори.

Акцентуємо увагу саме на літературній пам'яті старшої сестри митця Жозефіни Бурггардт і праці його учня Карла Зіса. Біографічні відомості, подані ними, оснований на власних згадках та розмовах з членами родини Бурггардтів.

Що стосується етапів життєвого та творчого шляху митця, то наводимо періодизацію яку подає Жозефіна Бурггардт у своїй монографії [15, с.10-16]:

1. Роки навчання до 1919 (в той час автор писав та віршував російською мовою);

2. роки до еміграції 1919 - 1931 (тоді О. Бурггардт займався переважно перекладацькою діяльністю);

3. перший період життя поета в еміграції до 1945 року (в еміграції з'являється ціла низка ліричних творів українською та німецькою мовами);

4. 2 останні роки життя її брата, протягом яких він пише свій головний твір «Попіл імперій».

На нашу думку, така періодизація життя та творчості О. Бурггардта репрезентує скоріше біографічні періоди, ніж періоди його творчості.

А от вчений Карл Фрідріх Зіс, учень О. Бурггардта з університету міста Іннсбрук, бачить життєвий та творчий шлях митця більш монолітним і зазначає, що у центральному творі «Попіл імперій» знайшли відбиток всі етапи життя автора [19, т.2, с.405].

Рольф Гьобнер ділить творчість О. Бурггардта на [17, с.3]:

1. радянський період (це - діяльність літературознавця, критика і перекладача);

2. період еміграції (віршування українською мовою та робота над подальшим розвитком літературної програми неокласиків).

Він також наголошує, що міжвоєнний період був у творчості О. Бурггардта креативною фазою і називає письменника видатним автором української поезії того часу. Р.Гьобнер бачить парадокс у тому, що, незважаючи на своє німецьке походження, О. Бурггардт відіграв в українській літературі ту важливу роль, яку він мав би відіграти в німецькій [17, с.6].

Володимир Міяковський фіксує наступний розвиток творчості поета: «Період юнацького романтизму відбувся в цій особистій інтимній ліриці» [10, с.420], отже, від ранньої творчості, що відзначилася інтимною лірикою російською мовою, через неокласичну фазу до вісниківської. В обох фазах відсутня інтимна лірика, проте відзначено українську творчість О. Бурггардта. Останню фазу характеризує Міяковський зміною «від неокласичної рівноваги і гармонії до романтичних бур і не заспокоєних шукань...»[10, с.421].

Потрібно зазначити, що, репрезентуючи творчу постать поета, вчені загалом суголосні, але існують і деякі розбіжності.

Як відомо, поет народився на Поділлі, в селі Сербинівці, 4 жовтня 1891 року, в купецькій сім'ї Фрідріха Адама Бурггардта. Мати - Сідонія Амалия - походила з родини балтійських німців на прізвище Тіль (Thiel).

Відомостей про дитинство Освальда Екарта Бурггардта майже не залишилося. Відомо тільки те, що дитинство та шкільні роки минули в різних місцях Поділля та Волині. Його тодішнє оточення було багатомовним. У родині розмовною мовою була німецька, в школі - російська, а місцеве населення розмовляло українською [19, с.19]. Уже хлоп'ятком Освальд читав Біблію.

Сестра Жозефіна згадувала, що Освальд «ще дитиною... міг годинами дивитись на зірчасте небо, вилізши на стілець (бо був замалий ще, щоб дістати до вікна). В пізніші роки він часто підходив до вікна і подовгу стояв та вдивлявся в зірчасту безодню...» й твердила, що у циклі поезій «Життєве коло» можна, безсумнівно, шукати відгомонів із дитячих вражень і переживань поета: «Життєве коло» відбиває спогади про дитячі роки [2, с.24].

1896 року сім'я переїхала до Немирова, де Освальд пішов до початкової школи (1896-1897) і провчився лише один рік. Потім Бурггардти поселилися в селі Воронівка, тут Освальд продовжив навчання у початковій школі (1900 - 1902 роки), а в 1902 - 1905 роках у школі в Славуті, мешкаючи у цей час у свого дядька. Пізніше він навчатиметься у Немирівській гімназії, згодом з 1911 - у Першій київській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю [19, т.1, с.143-156]. У цей період Освальд уже писав вірші. Вперше його було представлено як поета у гімназії, коли Бурггардтів вірш прочитав у класі вчитель Селіфанович (1, с.1).

У 1912 році помирає батько Освальда, і в родині Бурггардтів виникають фінансові труднощі [19, т.1, с.52].

До смерті батька родина Бурггардтів мешкала у Києві на вулиці Стрілецькій (у будинку № 14), а після того перебралася на вулицю Рейтерську, 33 - в будинок, який належав родині Стороженків. Освальд уже до того був знайомий із цієї родиною: оскільки він сам заробляв гроші на своє навчання (як і його сестра Жозефіна), то влітку

виїжджав у їх маєток у Кучаків (у Полтавській губернії), де готував до школи синів поміщика Стороженка [див. 1, с.1].

Після закінчення гімназії Бурггардт - студент Київського університету імені св. Володимира. Студіюючи англійську, німецьку та слов'янську філологію, загальну історію літератури, він відвідує заснований 1907 року професором Володимиром Перетцом «Семинарий русской филологии» [11, с. 9].

У 1914 році В. Перетц стає академіком імператорської Академії Наук і переїжджає до Петербурга. Наступного, 1915 року, в Києві було опубліковано першу невелику наукову працю О. Бурггардта «Новые горизонты в области исследования поэтического стиля (принципы Э. Эльстера)». Вступну статтю до цього дослідження написав саме професор В. Перетц [див. 18, с.29].

Поетичні спроби поета розпочиналися російською мовою. Чи не найпершим збереженим на сьогодні художнім твором майбутнього відомого поета є вірш, написаний у Києві й датований літом 1913 року: «Моя тоска, как крыльев черных трепет» [18, с.28].

Писати поезії російською Освальд буде до початку 20-их років. Потім - від початку 20-их - творитиме українською, хоча, виїхавши до Німеччини, у 30-40-их, інколи віршуватиме й німецькою.

Закінчити університетські студії Бурггардтові не дала Перша світова війна. Його «як німця за походженням і за паспортом було вислано на Кольський півострів - у село Мар'їна Гора (Марьяна Гора) Архангельської губернії» [15, с.9].

«Чотири роки відірваності від культурного життя...» - підсумує цей період сам поет [5, т.3, с.109].

Російська імперія царського зразка розвалилася. Освальд їде у Курськ, куди змушені були виїхати (ще в 1915 році) мати і його сестра Жозефіна [14, с.50].

У Курську Жозефіна налагодила тісні зв'язки з колонією польських біженців і працювала секретаркою польського Допомогового комітету, а пізніше - вчителькою німецької мови в місцевій польській гімназії. Коли Освальд приїхав до Курська, там уже панували більшовики. Всі організації було розпущено й ліквідовано. Жозефіна залишилася без роботи. Родина існувала на допомогу, яку надавав шведський консулят. За місцем написання деяких поезій можна уточнити час перебування Освальда у Курську: літо 1917-го - літо 1918 року.

У «Спогадах про неокласиків» Юрій Клен згадував про своє прибуття в Київ: «Був 1918 рік... Я повернувся на Україну, маючи за собою чотири роки вигнання на Архангельщині...

Мене прийняв у своє лоно голодний Київ у стані господарського й громадського розвалу...» [5, с.109].

Десь у кінці 1918 року Освальд Бурггардт на короткий час був мобілізований до німецької армії (невідомо - примусово чи добровільно) - під час короткої мандрівки до Німеччини - і служив у Торуні або Грауденці.

Служба закінчилася дуже швидко - він був демобілізований після революційних вересневих подій. Освальд з'явився восени 1918-го у Данцігу до найстаршої сестри Вікторії. Оскільки всі були безробітними, то чоловіки щодня змушені були заробляти на прожиття розповсюдженням газет [1, с.3-4].

Повернувшись у Київ, у 1919-1920 роках О. Бурггардт продовжує перервані студії в Київському університеті, навчається в аспірантурі при дослідному інституті Української Академії Наук. Остаточоно університетський диплом «першого ступеня» він отримає в 1923 році [11, с.13]. А Карл Зіс відзначає, що у 1920 році О. Бурггардт закінчує університет і вступає до аспірантури, де вчиться протягом двох років [19, т.1, с.86].

У 1920-1922 роках О. Бурггардт викладає французьку й німецьку мови у Баришівському соціал-економічному технікумі [18, с.29].

Один із екстремальних моментів у житті поета - його ув'язнення російськими окупантами, яке він пережив влітку 1921 року. На Баришівку наскочила пирятинська поліція й почала арешти місцевої української інтелігенції [11, с.14].

О. Бурггардт перебував на краю смертельної прірви. Ось ще одне страшне свідчення поета про ту жахливу добу: «Засуджених відводили під суворим наглядом у підвал, де вночі відбувалася страта...» [6, с.43].

За в'язнів клопотався Володимир Короленко, проти Освальда Бурггардта не було

доказів - і його через місяць випустили з в'язниці. Інших вісімнадцять його співкамерників було розстріляно [18, с.30].

Спогади про переживання в'язня, який балансує на межі життя і смерті, знайшли відображення у поемі «Прокляті роки».

Восени 1922 року О. Бурггардт повернувся до Києва. Він почав працювати в різних навчальних закладах (часто у двох одночасно) - 1923 - 1924 року в залізничному технікумі (вчителем української та російської мов), з 1924 по 1928 викладає німецьку мову у Голосіївському сільськогосподарському інституті, з 1923 по 1927 - у кооперативній школі [7, с.8].

З 1928 року Освальд Бурггардт викладає німецьку мову та загальну історію літератури в Київському університеті, а з 1930-1931 - перебуває на посаді професора в Київському Інституті мови: читає лекції з німецької літератури, стилістику, історичну граматику, фонетику, етимологію, засновує тут кафедру прикладного мистецтва [19, т.1, с.125]. Велика наукова й викладацька робота поєднувалася з перекладацькою творчістю та редакторською роботою. Одночасно він - уповноважений секції наукових робітників, керівник перекладів при Інституті Народної Освіти (ІНО), член бібліотечної комісії, голова Спілки викладачів-мовознавців.

На початку 20-их років, коли українська література переживає ренесансний творчий вибух, О. Бурггардт стає однією з чільних постатей групи київських поетів, перекладачів і літературознавців - «неокласиків» [15, с. 7].

З середини 20-их років О. Бурггардт працює над українськими перекладами Байрона, Гамсуна, Діккенса, Верлена, Рільке, Шеллі, Шекспіра. У цей період він проводить й величезну редакторську роботу й пише вступні статті до творів Джека Лондона (у 30 томах), Бернарда Шоу (у 8 томах), редагує вибрані твори Чарльза Діккенса, Кнута Гамсуна, Штефана Цвайга. 1926 року вийшла друком перша збірка його перекладів із творів німецьких поетів «Залізні сонети» [11, с. 27]. А Юта Ліндекугель та Юрій Ковалів зазначають, що збірка «Залізні сонети» вийшла друком в Харкові в 1925 році [18, с. 30].

У березні 1930 року О. Бурггардт уклав із Харківським державним видавництвом літератури й мистецтва угоду про переклад шекспірівського «Гамлета», а пізніше - в червні 1931 року - про переклад трьох останніх драм В. Шекспіра «Цимбелін», «Зимова казка», «Буря». Переклад він почав із «Бурі», яка була його улюбленим твором. Поет став першим перекладачем цієї драми українською мовою. Обидва переклади були закінчені автором ще до виїзду з України й опубліковані пізніше - без підпису прізвища автора перекладу [11, с.31].

Після літньої мандрівки (в 1930 році) до Німеччини (Берлін, Кьольн, Гайдельберг (тут він був 17 серпня), Франкфурт-на-Майні, потім - Шварцвальд, де мешкала на той час його родина) він в 1931 році приймає остаточне рішення виїхати з Радянського Союзу [18, с.31].

З кінця двадцятих стає зрозуміло, що російський комуністичний терор проти українців, а особливо інтелігенції, набирає все більшої сили. Юрій Клен згадував про цей час через півтора десятка років: «Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції і грозова хмара не проміне на цей раз неокласиків [5, с.153-154].

Восени 1931 року Освальд Бурггардт (як німецький громадянин) разом із дружиною Зінаїдою виїжджає з Радянського Союзу - через Варшаву до Берліна, а пізніше до родини поета в Шварцвальд. Дозвіл на виїзд з країни він отримує під приводом лікування [18, с.31, 4, с.13]. Карл Зіс відмічає, що в той час О. Бурггардт страждав на легеневу хворобу [19, т.1, с.139].

Перші три роки еміграції сім'я Бурггардтів проводить у своїх родичів у Шварцвальді та Мюнхені, де О. Бурггардт дає приватні уроки та виконує доручення українських і німецьких журналів [18, с.31]. А Карл Зіс додає ще, що О. Бурггардт подорожував в той час Францією, Югославією та Італією [19, т.1, с.150].

З 1933 року він входить в українську літературу під псевдонімом - Юрій Клен. Цим іменем були підписані перші його публікації поезій у грудневому номері львівського «Літературно-Наукового Вістника». Євген Маланюк писав про це через кілька тижнів після смерті поета: «... Це було таки справжнє народження нового у нас поета. Справді, з прекрасного культурного діяча й ученого Освальда Бурггардта, по сороковім році його життя, зродився несподівано свіжий поет Юрій Клен, як пізній, але тим більше

дозрілий і повноцінний плід атмосфери київської Олександрії, глибокої культури й творчого досвіду» [9, т.1, с.248].

Слід додати, що частину публікацій у «Вістнику» О. Бурггардт підписував й іншим псевдонімом - Гордій Явір. Після Другої світової війни деякі твори він публікуватиме під ще одним іменем - Роксоляна Черленівна [11, с.35].

Таким чином, опинившись на Заході, вчений і перекладач Освальд Бурггардт стає поетом Юрієм Кленом.

У 1934 році поет здобуває посаду лектора кафедри славістики Мюнстерського університету та переїжджає до Мюнстера у Вестфалії [18, с.32].

У цей надзвичайно бурхливий в історії Німеччини та Європи період він заглиблений у наукову й викладацьку працю (лекції з української та російської мов на факультеті славістики). Про мюнстерський період життя Юрія Клена Олександр Филипович пише: «Атмосфера тихого університетського містечка і навколишня природа йому дуже подобалася, в цьому він знаходив спокій і внутрішню рівновагу. «Мюнстер, мабуть, найспокійніший куточок світу» - писав він звідси сестрі і матері, що залишилися в Києві» [14, с.55.].

1936 року О. Бурггардт захищає докторат із славістики «Die Leitmotiven bei Leonid Andrejew» («Головні мотиви у творчості Леоніда Андрєєва») і отримує титул «почесного професора» [11, с.23]. Інші дані щодо цього факту подає Юта Ліндекугель. Вона відзначає, що докторську дисертацію він захистив у 1941 році [18, с.32].

Відомо, що у цей період Бурггардт знову побував у Варшаві, а у вересні 1937-го мав мандрівку до Югославії [11, с.23].

Мюнстерський період позначений і продовженням поетичної творчості. Тут було написано поему «Прокляті роки», яка вперше була опублікована у Львові у третьому номері «Вісника» за 1937 рік [15, с.18].

Тоді ж написана велика частина поезій, що пізніше увійдуть до збірки «Каравели», опублікованої в Празі у 1943 році [15, с.18]. Відомими є й кілька поезій того часу, написаних німецькою мовою (зокрема «Sankt Georg», «Joffroj Rudel»).

Видав Бурггардт за весь час своєї праці в Німеччині небагато.

Головне: його дисертація, книга про лейтмотиви в творчості Леоніда Андрєєва, російського письменника-символіста (або ліпше «псевдосимволіста»), окрема стаття про стосунок цих лейтмотивів до філософії Ніцше, дві статті про українські переклади з Гайне та Верхарна, статті про українську та російську літературу на еміграції. Написав Бурггардт, але не встиг видати статтю про Шекспіра в слов'янських літературах. Почав книгу про «Слово о полку Ігоревім», над якою багато працював, найбільше звертаючи увагу на відношення «Слова» до скандинавської літературної традиції, але, оскільки знаю, майже нічого з цієї праці не встиг зафіксувати на письмі. Усього видрукував щось понад 300 сторінок. Але працю Бурггардта не можна оцінювати за обсягом. За своїм змістом праці Бурггардта присвячені, здається, дрібним конкретним питанням невеликого обсягу, але мають часто першорядне значення, характер [11, с.25].

У 1939 року О. Бурггардта мобілізували на військову службу. З 1941 по 1943 він викладав на курсах військових перекладачів у Вестфалії та Берліні [19, т.1. с.163]. Після початку війни Німеччини та Радянського Союзу його у ролі перекладача - «дольмечера» відсилають у штаб тилової частини 17 армії, тобто до так званої Когік 440. Начальником штабу був генерал Ренц [3, с.151].

У кінці жовтня Когік 440 перебазувався до містечка Лозова. Тут же у Лозовій були спроби перевидати поему «Прокляті роки», але відступ не дав можливості реалізувати цю ідею.

Під час відступу з Лозової автомобіль, у якому їхав О. Бурггардт, потрапив у снігові замети. Далі поет мусив добиратися пішки. При цьому він дуже застудився. Його направили лікуватися до Німеччини, куди він потрапив через Львів і Краків. Лікувався у санаторії в Бад Райхенгаль, а потім демобілізувався з війська й у січні 1943 року був запрошений на посаду професора слов'янської філології (Honoraryprofessor) до Карлового університету в Празі (який функціонував на той час німецькою мовою). Крім того, Юрій Клен готував підручник з німецької літератури й читав лекції з германістики в Українському Вільному Університеті (УВУ), який на той час ще діяв у столиці Чехії; Через півроку - під кінець літа - туди переїхала і його сім'я [18, с.34].

Під натиском червоної навали і посилення невдоволення чехів німцями О. Бурггардт

з дружиною і дітьми перебирається до Австрії [15, с.46].

Під час літнього семестру в Інсбрукському університеті він читає курс лекцій з російської літератури, про княжу Русь-Україну, библию та творчість Лесі Українки та її переклади з Г. Гайне [11, 31].

Після короткого перебування в Інсбруку Бурггардти оселяються в гірському пансіоні «Vorderwildbad» (недалеко від Інсбрука) [15, с. 46]. У пансіоні жили вигнанці-інтелігенти з різних кутків Європи. О. Бурггардт заробляв уроками англійської мови. Тут була написана велика частина «Попелу імперій» [11, с.31].

Навесні 1946 року Бурггардти переїхали у село Льюїташ (Leutasch) біля Зеєфельда (Seefeld) [15, с.50].

Дух мандрів мавив поета все життя, кликав його відвідати Німеччину, кордони якої після закінчення Другої світової війни були закриті. Восени 1945 року він нелегально переходить кордон між Австрією і Баварією. Це була його перша нелегальна подорож, що тривала два місяці. Йому вдалося побувати тоді у дуже багатьох містах, де були розташовані табори для переміщених осіб (табори DP). Юрій Клен відвідав Мюнхен, Авгсбург, Нюрнберг, Пассау, Франкфурт-на-Майні, Гайдельберг та багато інших міст [15, с. 52]. Тут він виступав із доповідями на літературні теми, читав свою поему «Попіл імперій».

Після повернення з Баварії поруч із поетичною творчістю Юрій Клен читає в Інсбрукському університеті курс лекцій із слов'янської філології.

Подібну до попередньої мандрівку - з нелегальним переходом кордону - відбув Юрій Клен, починаючи з середини липня 1946 року. У той період він відвідав північну частину Німеччини [15, с.50]. У Мюнстерському університеті він отримав запрошення повернутися на викладацьку працю. Однак смерть не дала реалізувати це запрошення [11, с.34].

Серед написаних того часу новел і оповідань - «Акація», «Пригоди архангела Рафаїла», «Яблука», «Медальйон».

Однією із підсумкових у творчості Юрія Клена є стаття «Бій може початися», у якій він підбиває своєрідний підсумок сучасної йому української літератури й бачення шляхів її розвитку [11, с.37].

Восени 1947 року Юрій Клен здійснює третю мандрівку до Німеччини й читає в Українському Вільному Університеті (який на той час уже перебрався з Праги до Мюнхена) курс лекцій з історії середньовічної німецької літератури [15, с.50].

У жовтні відбулося різке похолодання, і поет застудився. Особисті незгоди й погіршення стану здоров'я, грошова реформа й стагфляція, напівжебрацьке існування, закриття «Літаврів», які виходили під його редакцією у Зальцбургу, все це породжує відчай. Безнадія й туга бринять в його останньому листі до сестри, написаному рівно за два тижні до смерті: «Створюється враження, ніби хтось хоче, щоб люди померли з голоду... Навіть через університет не можна дістати перепустку. Живеш у власній країні, як у рабстві. Ціни скачуть жахливо. Всього бракує. Скрізь неймовірний хаос, від якого треба втікати. Що буде далі - не знаю. Більшовизм загрожує прорватися з півночі, можливості існування дуже проблематичні та ілюзорні. Одежа, черевики, шкарпетки - все перетворилось на лахміття, і виглядів на покращання немає. Я не можу навіть дістати дитині цукру чи трохи фруктів... У критичні моменти нам Бог допомагав, отже я надіюсь і тепер на його поміч...» [15, с. 51].

Під час цієї мандрівки по таборах «DP» застуда дала гостре ускладнення - запалення легень - і 30 жовтня 1947 року Юрій Клен помер у Авгсбурзі. Тут же його й було поховано [18, с. 37].

Помер поет, який, хоч часто жив майже у жебрацьких матеріальних умовах і залишався вічним мандрівником, був справжнім лицарем духу, що створив прекрасні поетичні твори, переклади й прозу. Він був німцем за походженням, але став одним із символів української літератури першої половини ХХ століття [11, с. 41].

Джерела та література:

1. Біографія Юрія Клена з родинного архіву Бурггардтів. Машинопис. 500 стор. Відділ рукописів Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України (Київ). Найімовірніше, автором тексту є старша сестра поета Жозефіна. Примітки на полях тексту зроблені, можливо, сином Юрія Клена Вольфрамом Бурггардтом. На час знайомства дослідника з цими матеріалами архів каталогізованим ще не був.

2. Бурггардт Юзефіна. З поезій Юрія Клена // Україна і Світ (Ганновер). - Зошит 16. - 1956. - С.24.
3. Див.: Городиський .О. Юрій Клен - вояком // Київ (Філадельфія). - 1953. - № 3. - С. 151.).
4. Качуровський Ігор. Творчість Юрія Клена на тлі українського парнасізму // Клен Юрій. Твори. - Т. 1. - Нью-Йорк, 1992. - С. 5-22.
5. Клен Юрій. Спогади про неокласиків // Клен Юрій. Твори. - Торонто: Фондація імені Юрія Клена, 1960. - Т. 3. - С. 109.
6. Клен Юрій. У лабетах Чека // Сучасність. - 1967. - № 9. - С. 43.
7. Див.: Ковалів Юрій. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. - Київ: Дніпро, 1991. - С. 3-23.
8. Див.: Літературознавчий словник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. - К.: ВЦ «Академія», 1997. - 752 с.
9. Див.: Маланюк Євген. Юрій Клен // Маланюк Є. Книга спостережень / Проза. - Торонто, 1962. - Т. 1. - С. 248.
10. Маяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя / Новітня українська література. - Нью-Йорк, 1950. - Т. 1.
11. Набитович І. Освальд Бурггардта - Юрій Клен: «Жебрак, мандрівник, лицар і поет...» / Юрій Клен (Освальд Бурггардт) Вибрані твори. Поезія, спогади, статті. - Дрогобич: «Каменярь», 2003. - С. 5-41.
12. Освальд Бурггардт. Царство Сатани // Вісник. - 1938. - Кн. 5. - С. 301.
13. Тарнавський Остап. Юрій Клен. Поет, учений, громадянин (До двадцятиріччя з дня смерті) // Слово. Збірник 3. - Нью-Йорк, 1968. - С. 354-366.
14. Филипович Олександр. Життя і творчість Юрія Клена // Сучасність. - 1967.
15. Див.: Burghardt Josefine. Oswald Burghardt. Leben und Werke. - Munchen: Verlag Ukraine, 1962.
16. Documents for the study of literature and of ideological trends/ Correspondence from american archives (1857-1933). - New-York, 1992. - Vol 3. - P. 677-679.
17. Див.: Gobner Rolf (1990): Der Blick nach «Europa». Zu einigen Aspekten der «Literaturdiskussion der Jahre 1925 bis 1928» in der Ukraine.
18. Див.: Lindekugel Jutta. Vielfalt der Dichtarten im Werk von Oswald Burghardt (Jurij Klen). - Greifswald, 2002.
19. Див.: Siehs Karl Fridrich (Dr. Oswald Burghardt (Jurij Klen) als Mensch und Dichter. Seine Stellung in der ukrainischen Literatur, unter besonderer Berücksichtigung des Kiever Neoklassizismus, sowie der zeitgenossischen literarischen und kulturpolitischen Stromungen. - Innsbruck, 1952. - 2 Bde.

